

POETIČKE MIJENE I KONSTANTE BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI¹

POETICAL SHIFTS AND CONTINUITIES IN THE BOSNIAK LITERATURE²

Sažetak

Ovaj rad je treći nastavak studije Poetičko-kulturalna pripovijest bošnjačke književnosti, a i prva dva su objavljena u časopisu Pregled (br. 2/2009 i br. 3/2010). U ovom tekstu sam pokušao analizirati složene procese preslojavanja svekolikih društvenih i kulturnih sistema i, posljedično, književnih modela, konvencija i oblika iz orijentalno-islamskog u zapadnoevropski kulturno-civilizacijski krug. Ti su procesi paradigmatično određeni Lotmanovim pojmovima kulture i eksplozije i, s druge strane, naglašenim orijentalističkim diskursom koji i danas prožimlje brojne tekstove u kojima se bošnjačka književnost posmatra kao kulturalni survival i anahrono osmansko naslijeđe. Tako se zaneamaruju dragocjeni vidovi prožimanja i adaptacija, adaptacija i sinkretiziranja književnih tekstova nastalih na liminalnim prostorima, u jednoj mikrokulturalnoj književnoj zajednici koju kroz cijelo dvadeseto stoljeće karaktarezira traganje za pouzdanim oblicima kulturnog identiteta.

Ključne riječi: bošnjačka književnost, orijentalno naslijeđe, evropska moderna, kulturni identitet, prosvjetiteljstvo, hibridni oblici, kanonizacija i diseminacija.

Summary

This paper is a third sequel to the study Poetical and Cultural History of the Bosniak Literature, the first two having been published in Pregled magazine (No. 2/2009 and No. 3/2010). In this text, I have attempted to analyze the complex processes of superimposition of various social and cultural systems and,

---

1 U ovom broju „Pregleda“ objavljujemo prvi dio teksta (1-11 str.)

2 In this issue of Pregled, the first part of the text (pgs 1-11) is published.

consequently, of literary models, conventions and shapes from the oriental-Islamic to the Western European cultural and civilization circle. Such processes are paradigmatically determined on the one hand by Lotman's notions of culture and explosion as well as, on the other hand, by a pronounced orientalist discourse which is contained, even today, in numerous texts in which Bosniak literature is viewed as a cultural relict and anachronous Ottoman heritage. That is the cause of neglect of many precious forms of permeation and adoption, adaptations and syncretism of literary texts written in liminal areas, in a microcultural literary community, characterized, throughout the 20th century, by a quest for reliable forms of cultural identity.

Key words: *Bosniak literature, oriental heritage, European modernism, cultural identity, Enlightenment, hybrid forms, canonization and dissemination*

1. Orijentalno naslijeđe i evropski duh moderne

„Niko živ ne može kazati da li se to nadgornjavaju hramovi tipa Sinanove Selimije iz Edirna i, recimo, Amjenske katedrale. Zauvijek će to ostati razdvojeni svjetovi ljudskog divljenja pred istim svemirskim harmonijama.“

(Midhat Begić: *Izabrana djela Safveta Bašagića*)

„Zapravo, književne tradicije dva velika kulturna kruga – zapadnog i arapsko-islamskog, najvećim dijelom i orijentalno-islamskog – žive oduvijek u naročitoj vrsti estetičkog i poetičkog nesporazumi jevanja.“

(Esad Duraković: *Orijentologija*)

Za utemeljenje moderne bošnjačke književnosti od presudne je važnosti onaj historijski prevrat potkraj 19. vijeka, *kad se carstva mijenjanju* i kad se, parafraziramo li Anthony D. Smitha, javlja dramatična identitetska kriza: nakon potpune duhovne konsternacije valjalo je u *kulturnom preporodu* prevazići osjećanje *izgubljene historije i književnosti* i prilagođavajući se novoj kul-

turnoj i društvenoj stvarnosti iznova *legitimirati* vlastitu kulturnu zajednicu. Stoga je u cjelini društvenih preobražaja „i književnost, koja se tada stvarala u vlastitim listovima i časopisima, u knjigama i kalendarima, nastavljala taj prirodan put emancipacije duha, sticanja svijesti o sebi, o svome slavenskom biću i južnoslavenskoj domovini, o vezanosti za ostale narode u Bosni i Hercegovini i drugim zemljama Slavenskog juga.“³

Prva generacija književnika piše tada prve pjesme i pripovijetke, drame i romane na bosanskom jeziku i zapadnom pismu, ali istodobno pribira folkloru građu i pisano književno naslijeđe iz prethodnih epoha kao kulturalnu osnovu na kojoj će utemeljiti savremenu književnost prožetu prvim, makar i površnim iskustvima evropske kulture. U ovoj svojevrsnoj rekapitulaciji književnog naslijeđa što je i u romantičarskoj književnosti ostalih evropskih naroda imala značaj otkrića „duha naroda“ i formiranja samosvojnih nacionalnih literatura, bošnjački su književnici tragali i za obrascima na kojima će napisati prve pjesme i pripovijetke u modernom značenju riječi, pa se tu začinju (neodvojivi) procesi instrauriranja kulturnog i poetičkog pamćenja i, s druge strane, prilagođavanje novom društvenom i kulturnom horizontu, duhu i senzibilitetu zapadnoevropske poetičke tradicije i savremenosti.

U konvulzivnim procesima svekolikih društvenih, privrednih i kulturnih mijena izazvanih dolaskom austrougarske uprave kada je - kako je taj period opisao Maximilian Braun⁴ - „muslimansko stanovništvo, nesposobno da spozna suštinu situacije, bilo na najboljem putu da doživi ‘evropeizaciju kroz uništenje’“ i kada je „umjesto dotadašnjeg orijentalnog inspirativnog vrela trebala doći zapadnjačka književnost kao jedan novi umjetnički putokaz“⁵, prva je prosvjetiteljsko-preporodna generacija bošnjačkih pisaca imala izuzetno tešku zadaću da u tim godinama preobražaja prihvati moderne vrijednosti zapadnoevropske književnosti a da se u tim procesima evropeizacije ne izgube bitne osnove tradicionalne kulture izrasle na zasadima dugotrajnih slavensko-orijentalnih kulturnih i književnih simbioza, što je uz ostale kritičare uočila i Gordana Muzaferija:

„U presudnom trenutku sraza svjetova i ukrštaja Istoka i Zapada nad fizičkim i duhovnim bićem bošnjačkog naroda, trebalo je i književnom riječju

---

3 Muhsin Rizvić, *Poetika bošnjačke književnosti, Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 22–23.

4 Maximilian Braun, *Die Anfänge der Europäisierung in der Literatur der moslimischen Slawen in Bosnien und Herzegowina*, Makert-Petters, Leipzig, 1934.

5 Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009, str. 43.

sačuvati samobitnost, a pri tome ne iznevjeriti već stečena iskustva orijentalne tradicije i naći mjeru u prihvaćanju procesa evropeizacije.“⁶

U tom smislu su ovi dramatični historijski procesi u bošnjačkoj književnosti i bosanskom kulturnom prostoru paradigmatično određeni Lotmanovim pojmovima *kulture i eksplozije* što se zbiva u trenucima „kad se sudare međusobno nepoznati jezici: onaj koji prihvaća i onaj koji se prihvaća“ i kad se „stvara eksplozivni prostor – snop nepredvidivosti“⁷, osobito kad se imperijalni kulturni model nameće prijetnjom „evropeizacije kroz uništenje“. Valja, naime, podrazumijevati da je na razmeđu 19. i 20. vijeka, u graničnoj situaciji tragičnih iskušenja kolektivne sudbine paradigmatično obilježene *sudarom međusobno nepoznatih kultura*, bošnjačka intelektualna elita u važnim procesima preslojavanja svekolikih društvenih, kulturnih i književnih sistema, paradigmi i konvencija doista bila suočena s mogućnošću nestanka jednog svijeta nespremnog za agresivne oblike evropske akulturacije, prije svega stoga što je naslijeđeni model orijentalno-islamske kulture nerijetko posmatran kao kulturološki insuficijentan, inkongruentan evropskoj kulturi i duhovnosti. A upravo na taj način će Maximilian Braun istaknuti da prva generacija bošnjačkih prosvjetitelja „uza sve divljenje zapadnjačkim duhovnim postignućima, uza sve razumijevanje nužnosti određene modernizacije načina života [...] ni u kojem slučaju ne teži potpunom utapanju zemlje u evropski svijet kulture“ nego pokušava da „površnim i fragmentarnim poimanjem zapadnjačke kulture“ ovlada „evropskim sredstvima moći“ ali ne prihvaćajući „evropsku dušu“.⁸

Braunova kulturnohistorijska studija nesumnjivo je značajna interpretacija bošnjačke književnosti prosvjetiteljsko - preporodnog perioda, ali je prožeta svojevrsnim patosom evrokulturalnog misionarstva i naglašenom prohrvatskom tendencijom nacionaliziranja bosanskih muslimana. Maximilian Braun naglašava da u bosanskomuslimanskoj književnosti i kulturi uopće treba pratiti procese odvajanja „od stare psihološke osnove Orijenta“ i potpunog prihvatanja „duševne evropeizacije“ prije svega prihvatanjem hrvatske nacionalne ideje jer je „priklučenje zapadnom susjedu uglavnom prirodan slijed okolnosti“, dok će za bošnjačke pjesnike prosrpske orijentacije (Osman Đikić, Avdo Karabegović, Omerbeg Sulejmanpašić Skopljak...) ustvrditi da njihovo opredjeljenje predstavlja „političku nepristojnost“, a da se u njihovim pjesmama iz zbirke *Pobratimstvo* „oduševljenost bosanskohercegovačkom

---

6 Gordana Muzaferija, *Predgovor Antologiji bošnjačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996, str. 7.

7 Jurij M. Lotman, *Kultura i eksplozija*, Alfa, Zagreb, 1998, str. 160.

8 Maximilian Braun, *Začeci evropeizacije...*, o.c. str. 105–106.

domovinom, pa čak i ponos na muslimanske junačke pjesme spajaju na jedan vrlo čudan način s romantičarsko-entuzijastičnim srpskim šovinizmom.⁹

Sasvim u skladu s dugotrajnom tradicijom orijentalističkog učenja Maximilian Braun će svijet orijentalne kulture, poričući mu vrijednosti, razumijevati zapravo kao izvansemiotičku sferu, nesređeni, haotični prostor kojeg u procesu evropeizacije treba „pripitomiti i kultivirati“¹⁰ i taj je oblik evropeizacije bošnjačke kulture prisutan već od prvih propagandnih tekstova što ih u službenim *Bosansko-hercegovačkim novinama* pokrenutim 1878. godine, a potom i u *Sarajevskom listu*, mahom pod pseudonimima piše niz hrvatskih i srpskih autora iz zemalja Austrougarske monarhije, o čemu je pisao i Muhsin Rizvić:

„Zapadna pismenost, i preko nje zapadna kultura i civilizacija, koje se u ovim tekstovima ističu kao apsolutna i jedina dostignuća ljudskog razvoja i napretka, trebalo je da izbriše razlike između dva svijeta, da bosanskohercegovačke Muslimane i politički i duhovno odvoji od inercija četiristoljetnog turskog uticaja, koji je čitav niz generacija i psihološki i etnički oblikovao.“¹¹

Braunovoj rigidnoj ideologizaciji sadržanoj u binarnoj opoziciji *evropeizam – orijentalizam*, kojom je opterećen i današnji sociopolitički horizont razumijevanja i bosanskog i bošnjačkog društva i kulture, valja ovdje suprotstaviti novovjeko razumijevanje različnosti kulturalnih sistema i značenjskih praksi kojima u osnovi počiva „jedinstvo semiotičkih poriva *prelaženja znakova*“ u dinamičnom i neprekidnom procesu interkulturalnih napoređivanja i simbioza kojima se potkopava „naš monologizam, naš evropocentrizam, da bi naši radovi ovdje i sada, u okviru naše civilizacije, imali jedan pogled na decentriranje našeg razuma.“¹²

---

9 Isto, str. 102.

10 O značaju Braunove studije iscrpno je pisao Mustafa Imamović naglašavajući da „Braunove analize ponekad djeluju kao pokušaj da se muslimansko literarno stvaralaštvo, često po nekim spoljnim znacima, ugura u norme i stilove razvitka evropske književnosti. Time se često gubi izvorni bosanski okvir, smisao i značaj, te unutrašnja logika razvitka muslimanske književnosti.“ (vidi: Mustafa Imamović, *Maximilian Braun o počecima evropeizacije u književnosti bosanskih muslimana*, Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja, ANUBiH, posebna izdanja, knjiga XXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knjiga 5, Sarajevo, 1987, str. 113)

11 Muhsin Rizvić: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887 – 1918)*, drugo izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 19.

12 Julija Kristeva, *Značenjska praksa i način proizvodnje*. U: *Prelaženje znakova (zbornik)*. Preveo: Asaf Đanić, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 8.

U aktu estetske komunikacije svaki tekst u određenom kulturnom kontekstu zahtijeva prepoznatljiv, tradicijom ustaljen sistem kulturnih kodova, poetičkih konvencija i vrijednosti, interpretativnih strategija koje omogućavaju njegovo razumijevanje, pa zato svaka radikalna izmjena semiotičkog sistema poetičkih normi premještanjem stanovite društvene zajednice iz jednog u drugi kulturno-civilizacijski krug može uzrokovati entropijski proces potpunoga rasapa interpretativne kompetencije kulturne zajednice. Stoga se u tranzicijskim procesima susreta i sudara nepoznatih jezika i kultura, u kulturnim zajednicama koje do tog susreta nisu dijelile iste interpretativne strategije zasnovane na skupu *preegzistentno ustaljenih književnih konvencija* (Stanley Fish), nerijetko javlja potpuno nerazumijevanje tekstualno konstituiranih značenja. O toj nepodudarnosti klasične orijentalno-islamske poetike saobražene bosanskoj folklornoj tradiciji i poetike evropskog modernizma na razmeđu 19. i 20. vijeka svojevrsno poetsko svjedočanstvo je ostavio i Safvet-beg Bašagić u pjesmi *Jednome kritičaru*:

Ti koji ne znaš ozbiljna Arapa,
Ti koji ne znaš Perzijanca bludna,
Ti koji ne znaš Turčina – bekriju
Tebi neće prijat moja pjesma čudna.

Ti što ne čutiš djevičanske boli
Narodne pjesme iz naših krajeva,
Kuju Mujo Fati pod pendžerom pjeva,
Tebe moja pjesma nigda ne zagrijeva.

Za potpuno razumijevanje dinamičnih procesa kulturne evropeizacije bošnjačke književnosti na razmeđu 19. i 20. vijeka bitno je saznanje da „proces približavanja duhu i estetici evropske književnosti nije, međutim, potiskivao tematsko-idejnu, duhovnu i emocionalno-estetsku liniju razvojnih tokova dotadašnje bošnjačke književne tradicije.“¹³ Nama se zato čini da su se posebnosti bošnjačke književnosti i kulture kroz sve historijske potrebe i promjene na početku 20. vijeka sačuvale i zadržale upravo kroz selektivno apropriranje estetskih vrijednosti bilo susjednih, bilo imperijalnih kulturnih zajednica,

---

13 Muhsin Rizvić, *Poetika bošnjačke književnosti*, o.c. str. 24.

kao i kroz otvorene i prikrivene otpore nasilju „duševne evropeizacije“ egzorcizmom „psihološke osnove Orijenta“, ali i otužnom anahronizmu konzervativne odanosti već docvjetalim vidovima klasične, a zapravo pseudoorijentalne poetike. U burnim procesima premještanja svekolike kulture u zapadnoevropski kulturno-civilizacijski krug anahrone, dotrajale vidove i „potrošene forme“ tradicionalnog modela orijentalne poetike jedino su i mogli smijeniti sinkretički vidovi evropskog modernizma i reformiranog kulturnog revivalizma, uočljivi kako u poeziji Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića, tako i u hronološki susljednim, književno raznorodnim tekstovima Ahmeda Muradbegovića ili Hamze Hume. A na taj način će upravo Ahmed Muradbegović 1926. godine u tekstu o Safvet-begu Bašagiću naglasiti da „orijentalizam u nama postoji i da ga mi samo možemo kultivirati i usavršiti višim općeljudskim vrijednostima, ali nikada iskorijeniti“¹⁴, jer je „ta struja orijentalne psihe i islamske kulture provijavala cijeli naš narod kroz pet stoljeća, stvorila jednu novu duhovnu komponentu“¹⁵ i tako kolektivnom jugoslavenskom mentalitetu „dodala svoju orijentalnu senzualnost, mistiku i unutarnju psihološku dubinu.“¹⁶ Muradbegović će i u ovom kao i u nizu drugih tekstova u kojima nastoji opisati temeljne karakteristike bošnjačkog mentaliteta¹⁷ stalno isticati da orijentalno-islamska kultura „nije ubila ništa slovenskoga, štoviše, ona je slovenstvo očuvala u primarnoj njegovoj formi“¹⁸ i te su simbioze zapadne i istočne kulture vidljive i u historiji, porodičnom i socijalnom životu, vjeri i književnosti, pa su Bošnjaci¹⁹ na taj način kroz burnu historiju sačuvali „svoje rasne i nacionalne osobine čiste i netaknute“ i u novostvorenoj jugoslavenskoj zajednici „započeli jedan samostalan život, gotovo kao posebno slovensko pleme i kao poseban narod.“²⁰

---

14 Ahmed Muradbegović, *Mirza Safvet (Kratak pregled njegova rada)*, Gajret, X/1926, 9, str. 131, 137. Citirano prema: Ahmed Muradbegović, *Eseji i kritike, člansi i polemike, Izabrana djela*, knj. III, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 52.

15 Isto, str. 51.

16 Isto, str. 51.

17 Riječ je prije svega o tekstovima *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije* (Nova Evropa IV/1921), *Karakter i život jugoslovenskih Muslimana* (Mlada Jugoslavija, I/1922), *Problem jugoslovenske muslimanske žene* (Nova Evropa IV/1922), *O karakteru i psihi naših Muslimana* (Gajret 10/1926) itd.

18 O.c. str. 51.

19 Bosanski su Muslimani, piše Muradbegović „svemu onom što čuva njihovu podvojenost dali vjersko značenje. (...) Dali su ga svojim narodnim junacima, i svome nacionalnom imenu, koje se je, istina deformiralo u pokrajinski i lokalni oblik ali je u njemu ipak najjače izbio rasni karakter i jugoslovenska pripadnost naših Muslimana. To je ime sadržano u riječi *Bošnjak*“. O.c. str. 185.

20 Ahmed Muradbegović, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, Izabrana djela, knjiga III, str. 182, 183.

Uz ovu egzaltiranu autoimaginativnu apoteozu bošnjačke sinteze slavenske i orijentalne kulture i jugoslavenskog nacionalnog mentaliteta u duhu Cvijić-Meštrovićeve rasno-etničke teorije, Muradbegović će istodobno žestoko kritizirati konzervativno naslijeđe orijentalne kulture što anahrono prožimlje sve oblike društvenog života i uzrokuje pogubne oblike *muslimanske izolacije*. Vanjska, formalistička strana orijentalnog karaktera bošnjačke kulture zatvorene strogim konvencijama patrijarhata neminovno se antagonizira i „u svojoj jezgri nosi opreku svakoj drugoj zajednici.“²¹ Zato „Muslimani moraju svoju kulturu pročistiti okcidentalnom civilizacijom, jer orijentalna forma ne samo da nije zgodna, nego je i tuđa njihovu karakteru. Forme su tuđe, sadržaj je naš, našem se sadržaju mora dati naš oblik“²² - naglašava Muradbegović nužnost očuvanja tradicionalnih vrijednosti i sadržaja, ali i potrebu njihovog kultiviranja otvaranjem prema bogatstvu zapadnoevropske kulture.

Na sličan način će i Husnija Čengić desetak godina kasnije u tekstu *Muslimani u našoj književnosti* izuzetno oštro osuditi egzotični folklor bosanskomuslimanske književnosti koja je „sve do danas ostala bezizražajna, nesuglasna životu i sredini u kojoj se razvila“²³, jer je pseudoorijentalna potka folklornog egzotizma od kojih je izatkana tek puko i neprirodno „nadovezivanje na djela istočnih literatura, nekažnjivo prisvajanje, stvaranje neke vrste orijentalne sredine i provincijaliziranje intelektualnoga Istoka.“²⁴ Naglašavajući da muslimanski pisci ne mogu porušiti zablude „o psihi i mentalnom stanju svoje i muslimanske sredine fotografiranjem ćilima, legena, vezova i sevdahlijskih pijančevanja“²⁵ i Čengić će poput Muradbegovića insistirati na onim dubljim, estetski zahtjevnijim i savremenom društvenom trenutku primjerenijim oblicima prožimanja orijentalne i okcidentalne kulture:

„Ne smije se danas misliti da je to borba protiv istočnih klasičnih literatura. Nama jedan istočni pisac može biti blizak koliko i jedan zapadnjak.“²⁶

---

21 Isto, str. 183.

22 Isto, str. 191.

23 Husnija Čengić, *Muslimani u našoj književnosti*, Književnost, Zagreb, 3/1930, br. 9, str. 419.

24 Isto.

25 Isto.

26 Isto.

Dopunjujući Čengićeve kritiku konzervativnih vidova pseudoorijentalne slikovnosti u djelima međuratnih bošnjačkih pisaca koji su postali „trgovački agenti egzotike naše dekadence“ i Džemil Krvavac će ih optužiti da „kulturnom svijetu“ nude lažnu sliku bosanskomuslimanske stvarnosti pa će zato „svi o nama nositi jedno pseudomišljenje i biti radoznali da zavire u taj muslimanski harem, zvjerinjak ili cirkus *Gleiche*“.²⁷

Čengićeve i Krvavčevi stavovi izraz su socijalno angažirane književno-kritičke misli karakteristične za tridesete godine 20. vijeka koja će neku vrstu socio-kulturnoga manifesta imati u tekstu Rize Ramića *Tri generacije književnika Muslimana*, ali će kritički odnos prema anahronim oblicima pseudoorijentalne kulture biti prisutan i kod pisaca koji nisu pripadali tzv. književnoj ljevici. Tako će na neminovnost evropeiziranja bošnjačke kulture upozoriti i Mustafa Mulalić naglašavajući da su procesi kulturne renesanse i modernizacije već zahvatili ne samo islamski nego i svekolik svijet orijentalnih kultura, dok je Balkan ostao „naročito u njegovoj islamskoj etničkoj kompoziciji glavni epicentar anahroničnih orijentalizama“²⁸ koji uspoređuju prihvatanje vrijednosti zapadne civilizacije:

„Danas kad prolazimo kroz zemlje islamske renesanse, nailazimo na život visokog civilizatornog stila. Ni u zemljama gejša i hrizantema, ni u zemljama maharadža i šahova, a naročito u zemljama istanbulskih ruža nema više orijentalne egzotike koja je kod Evropejaca podržavala sujetu njihove kulturne superiornosti, a time im u ime civilizacije davala pravo i na političku supremaciju.“²⁹

Ovo grčevito nastojanje simbioze književnih „formi i sadržaja“ orijentalne i okcidentalne poetike bitno je odredilo književne tekstove i one prve, preporodno-prosvjetiteljske generacije bošnjačkih pisaca, od Safvet-bega Bašagića, koji je „temeljnica poetsko-duhovne konstitucije bosanskohercegovačkih Muslimana u fazi njihova snažnog i istorijski nezaobilaznog kretanja ka modernom svijetu, modernom utemeljenju duha i senzibiliteta“³⁰, do Muse Ćazima Ćatića, čiji je okret prema Zapadu u odnosu na Bašagića „kompleksniji, inspirativno-artistički, sa fondom emocija novog kvaliteta, sa otklonom

---

27 Džemil Krvavac, *Naša poratna književnost i nekolike njene fizionomije*, Islamski glas, 2/1936, 22, 18 – 19.

28 Mustafa Mulalić, *Orijent na Zapadu*, Beograd, 1936, str. 33.

29 Isto, str. 34.

30 Midhat Begić, *Izabrana djela Safveta Bašagića, Djela, Raskršća IV, Bosanskohercegovačke književne teme*, Sarajevo, 1987, str. 194.

od istočnjačke egzaltacije u dekadentsku melanholiju, od ponoći sirovog doživljajnog potencijala u emotivni rafinman.³¹

„Psihološka osnova Orijenta“ koje bi se prema Maximilianu Braunu bošnjački pisci morali potpuno osloboditi a prihvatiti „evropsku duševnost“, dok bi je prema Muradbegoviću i Čengiću trebalo preobraziti i pročistiti iskustvima okcidentalne civilizacije, zapravo je jedna od bitnih poetičkih karakteristika bošnjačke književnosti 20. vijeka, osobito onaj „orijentalni senzibilitet“ panerotskog i ezoterijsko-mističnog doživljaja svejedinstva svijeta, međuprožimanja čovjeka i univerzuma, kojima je u različitim vidovima natopljena i Bašagićeva i Čatićeva, Humina i Kikićeva, Kulenovićeva i Selimovićeva, Sijarićeva i Ibrišimovićeva, Dizdareva i Sidranova, konačno i Horozovićeva ili Ključaninova, Latićeva ili Kujovićeva književna riječ.³² Riječ je o specifičnoj senzibilnosti koja prožimlje svekolik tekst bošnjačke kulture i njene rafinirane tradicije što u savremenom tekstu emanira čak i kad „slike toga svijeta paradoksalno na prvi pogled nema“³³ – kako je to u već citiranom eseju o *Grozdanim kivotu* Hamze Hume napisao Skender Kulenović, ali će se nerijetko javljati i kao ovještali folklorno-sevdahlijski stereotip kad god bi „inspirativna“ pobuda potekla iz mitske odanosti vlastitoj tradiciji kao čuvaru (sehari!) nacionalnih vrijednosti. A upravo će Hamza Humo stalno isticati da je „naš izraz u riječi pretežno lirski“ i da je bosanskomuslimansko književno stvaralaštvo upravo lirskim senzibilitetom donijelo „svoj sopstveni akcent, svoju boju i svoj zvuk koji dolazi iz naročitog stanja muslimanske sredine“ što je bošnjačkim piscima u naslijeđe ostavio Istok:

„Smisao za lirsko, slikarsko, kao i senzibilno izivljavanje struji kroz stranice njihovih djela“³⁴

---

31 Muhsin Rizvić, *Musa Ćazim Ćatić – Između erotike i mistike*. U knjizi: *Iznad i ispod teksta*, Sarajevo, 1969, str. 32.

32 O tom specifičnom senzibilitetu više sam pisao u monografijama o Maku Dizdaru (1979) i Skenderu Kulenoviću (1983), tekstovima o Musi Ćazimu Ćatiću i Hamzi Humi (u knjizi *Riječ i svijet*, 1988), potom u predgovorima *Antologiji muslimanske poezije* (1991) i *Antologiji bošnjačke pripovijetke* (1995), a raduje da su osnovni uvidi što sam ih iznio o ovoj poetičkoj karakteristici našli znatnog odjeka, obnavljanja i analitičkog produbljenja u kasnijim tekstovima Vedada Spahića, Muhidina Džanke, Zilhada Ključanina, Sanjina Kodrića, a posebno u knjigama *Bošnjački roman XX vijeka* Envera Kazaza i *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* Dijane Hadžizukić.

33 Skender Kulenović, *Iz smaragda Une*, o. c., str. 158.

34 Hamza Humo, *Mi, Bosna i naš izraz u reči*, Gajret, kalendar za 1940, Sarajevo, 1939, str.222-224.

Humo će na kraju ovog teksta istina ustvrditi da će se taj izraziti poetski senzibilitet i lirski diskurs književnog teksta „izgubiti u promjenama načina života“, što je tek djelomično tačno jer će se on ipak poput zlatne niti provlačiti u gustoj tkanici novovjeke bošnjačke književnosti vazda prepoznatljivom šarom i podlogom, a u procesima plodnih simbioza začelih evropeizacijom i „istorijski nezaobilaznim kretanjem ka modernom svijetu, modernom utemeljenju duha i senzibiliteta“³⁵ javljat će se spontano iz onih ponornih i podsvjesnih tokova kulturnog pamćenja, o čemu svjedoči i slijedeći iskaz Meše Selimovića:

„Nisam posebno izučavao islamsku filozofiju, osim koliko je neophodno da se čovjek informiše. Ali ukoliko u mom djelu ima filozofije, ona je sva iz ovog tla, iz mog muslimanskog korijena, iz naše tradicije, iz našeg duha. To se upilo u mene i sveg me proželo tako da tim duhom prosto emanira.“³⁶

– napisao je Meša Selimović „dopisujući“ onaj Kulenovićev opis bosanskomuslimanske tradicije osobenog senzibiliteta u kojem „miriše feslidžan jedne jednostavne a nevjerovatno istančane gradske kulture“³⁷ u kojem se oblikovala i Humina, i Kulenovićeva, i Selimovićeva i Sidranova *pjesnička senzibilnost*. Pišući o ovom aspektu Selimovićevih romana Muharem Pervić je zaključio:

„Ono što su zavičaj i judaizam za Kafku, to su Bosna i islam za Selimovića; naime, ne samo pitanje vere, već i prije svega životno iskustvo jedne zajednice, zajednice koja, za razliku od one kojoj je pripadao Kafka, nije uslovljena verom.“³⁸

Pervićevom razumijevanju literarne transpozicije *životnog iskustva jedne zajednice, Bosne i islama* kao fenomena kulturalnog pamćenja i backgrounda tradicijske ukorijenjenosti Selimovićevih romana valja, međutim, dodati da je Selimović s pravom upozoravao na onu vrstu kritičkih pojednostavljenja i svođenja složenih značenja *Derviša i smrti* na piščevu navodnu namjeru da istražuje etnogenetske korijene bosanskohercegovačkih Muslimana i afirmaciju islamske misli i filozofije. Smisao citiranja Kur’ana, isticao je Meša Selimović, bio je prije svega u stilskoj intenzifikaciji lirskog iskaza ali i u subverzivnom diskursu kojim se problematizira svaki vid ideološke manipulacije političkih centara moći skrivenih iza prividne odanosti neprikosnovenim vrijednostima bilo koje kanonske misli.

---

35 Midhat Begić, *Izabrana djela Safveta Bašagića*, o. c., str. 134–135.

36 Meša Selimović, *Pisci, mišljenja i razgovori*, Sloboda, Beograd, 1977, str. 400.

37 Skender Kulenović, o. c., str. 156.

38 Muharem Pervić *Predgovor romanu „Derviš i smrt“*, SKZ, Beograd, 1969, str. XXXI.

Naglašena lirska senzibilnost kao stilogena dominantna i bitna oznaka posebnosti svekolika književnog identiteta prisutna je u cjelini novovjeke bošnjačke književnosti, jednako i u pjesničkom i u proznom stvaralaštvu, i te su se posebnosti ukazivale kako u statičnoj, folklorno-stiliziranoj ornamentalnosti usmene tradicije i površno akceptiranih impulsa romantizma, tako i onoj snažnoj i dinamičnoj preobražajnosti što se na početku 20. vijeka zbiva u konvulzivnim procesima otvaranja, prožimanja i književnih simbioza s onovremenom srpskom i hrvatskom modernom književnošću. Dramatične procese tih kulturnih preobražaja karakterizira napor prevazilaženja binarnih opozicija *zatvorenih* i *otvorenih* poetičkih sistema: tradicionalne, normativno stroge orijentalno-islamske poetike i polifonih, morfološki raznovrsnih vidova evropske moderne karakterističnih za svekolike oblike društvenih praksi na razmeđu 19. i 20. vijeka, pa se ta tradicijom ustaljena suprotnost poetičkih sistema mogla prevazići jedino sinkretičkim književnim oblicima i kulturalnim osmozama. Stoga se u pjesmama i dramama, novelama ili romanima Safvet-bega Bašagića, Osmana Đikića ili Muse Ćazima Ćatića, Edhema Mulabdića, Osmana Aziza ili Nafije Sarajlić, uz naglašena nastojanja definiranja vlastite „kulture gramatike“ prožimanjem književnih iskustava, oblika i konvencija izraslih na zasadima usmene tradicije i orijentalno-islamske poetike sa naprednim tokovima susjednih i srodnih, te modernih evropskih književnosti, jasno uočavaju i traganja za posebnostima ne samo književnog nego i svekolikog društvenog, političkog i etnonacionalnog identiteta. Prosvjetiteljsko-preporodna koncepcija bošnjačke književnosti otkrivala se upravo u tom nastojanju saobraženja folklorno-zavičajne i orijentalno-islamske duhovnosti sa evropskim neoromantizmom pa je „okolnost da su ista dva segmenta (folklor i istočni motivi) bili preokupacija evropskih i naših romantičara docnije dala podsticaj muslimanskim stvaralocima da upravo te kvalitete ugrade u svoja dela u trenutku rascvata neoromantičarske poetike devedesetih godina kada je zanimanje za njih oživljeno na širokim prostorima Evrope.“³⁹ Važno je, međutim, ovdje naglasiti da se potkraj 19. vijeka i u cjelini bosanskohercegovačkog pjesništva, uza sve razlike etnokulturalnog naslijeđa, ustaljuju opće konvencije neoromantičarske poetike u neobičnoj simbiozi folklorne tradicije (pseudo) orijentalnih motiva preuzetih iz lirike njemačkih pjesnika Heinea, Goethea i Ulanda (prevode ih Šantić i Dučić) i poezije klasičnih i savremenih perzijskih i turskih pjesnika što ih prevode Safvet-beg Bašagić i Musa Ćazim Ćatić.

U burnim procesima i lutanjima između integralnog bošnjaštva i jednako nestabilnih, časovitih „opredjeljivanja“ za srpsku ili hrvatsku nacionalnu opc-

39 Radovan Vučković, *Razvoj novije književnosti*, Prilozi za istoriju knjiženosti Bosne i Hercegovine, knj. 11, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 20.

iju, što će se u duhu „gajret-uzdaničkih“ nagodbi nastaviti i u međuratnom periodu, u grčevitim nastojanjima „utvrđivanja Bošnjaka u slavenskoj tradiciji i etnosu“⁴⁰, i bošnjačka je književnost preporodnog perioda zahvaćena naglašenim nastojanjima vremensko-prostornog uprizorenja identiteta, apoteozom slavne i herojske prošlosti, imaginiranjem kolektivnog sjećanja u kojem se domovina i životna povijest javljaju kao svete figure „pune smisla i značenja za ciljeve grupe i sliku koju ona stvara o sebi.“⁴¹ Vidljivo je to jednako u Mulabdićevom *Zelenom busenju* kao i u Bašagićevim historijskim melodramama i „rodoljubivo-patriotskim pjesmama“ u kojima egzaltiranom retoričnošću „kod svojih sunarodnika prije svega želi probuditi domovinska osjećanja“⁴² i promovirati „ideju o kontinuitetu historije, tradicije, svijesti o domovini, narodu, junaštvu, slavi i domovinskoj časti.“⁴³ U prividno individualiziranom činu literarne aktualizacije simboličkog kulturnopovijesnog naslijeđa zajednice u književnim tekstovima bošnjačkih prosvjetiteljskih pisaca „upisane“ su vrijednosti tradirane u kolektivnom pamćenju pa su i Bašagićevi stihovi ponavljali arhetipske obrasce i konvencije vanvremenog, neposrednom historijom nenačetog kolektivnog doživljaja i patrijarhalnog svijeta. Ali ispod ovještanim stilskim rekvizitarijem prozule patetike patriotske ekstaze i profetske didaktičko-prosvjetiteljske misije „viteza od pera i mejdana“, izraslih pod dojmovima isto tako estetski bezvrijednih povjestica i budnica Antuna Harambašića, Stanka Vraza i Petra Preradovića, Branka Radičevića, Jovana Jovanovića Zmaja ili Đure Jakšića, skriva se ona dublja identitetska drama traganja za autentičnim vidovima poetičkih simbioza različitih kulturnih i književnih tradicija, što u cjelini kulturnih praksi vjerodostojnije ilustrira dramatičnost povijesne sudbine jedne mikrozaednice izložene historijskim opasnostima nestanka i uništenja. Stoga se i identitetska drama što je obazrivo rekonstruiramo u književnim tekstovima bošnjačkih pisaca u vremenu „globalnog premještanja njihovog socijalnog, kulturnog i nacionalnog života iz islamskog, orijentalnog u kršćanski, zapadnoevropski civilizacijski krug“⁴⁴ ukazuje u daleko složenijim vidovima nego li u ostalim južnoslavenskim književnostima, ili što je definira bilo koja

---

40 Muhsin Rizvić, *Poezija Safvet-bega Bašagića između Istoka i Zapada*, Panorama bošnjačke književnosti, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str.182.

41 Jan Assman, *Kulturno pamćenje*, S njemačkog preveo Vahidin Preljević, Vrijeme, Zenica, 2005, str. 46.

42 Gordana Muzaferija, *Bošnjačka drama XX vijeka, Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – Drama*, knjiga V, Alef, Sarajevo, 1998, str. 11.

43 Muhsin Rizvić, o.c. str. 183.

44 Zdenko Lešić, *Pripovjedačka Bosna I*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 15, Institut za književnost i Svjetlost Sarajevo, 1991, str. 324.

savremena, osobito esencijalistička teorija nacionalnog identiteta. Zato je važno uočiti te posebnosti, naravno uz opće karakteristike prosvjetiteljskog modela književnosti koji je „karakterističan u europskoj tradiciji u vremenu kada se raspada klasicistička slika svijeta, obnavljaju moralističke intencije i društvena impregniranost književnoga djela, a u malih nacija osobito u vrijeme konstituiranja nacionalne samobitnosti i identiteta“⁴⁵

U snažnom pokretu evropeizacije i prevladavanja dotadašnje duhovne izoliranosti, bošnjačka književnost s kraja 19. i prvim desetljećima 20. vijeka „prolazi genetičkim fazama svojstvenim svima evropskim književnostima, od racionalizma Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka, do romantizma Mirze Safveta, impresionizma Ćatićeva i ekspresionizma Humina“⁴⁶. Jednostavnost književnohistorijskog grafizma školske periodizacije što ju je ovdje izveo Midhat Begić, a u dvotomnoj studiji *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine*⁴⁷ analitički i dokumentirano razložio Muhsin Rizvić, nesumnjivo potvrđuje da se i bošnjačka književnost u ovom periodu „naglo izravnala sa srpskom i hrvatskom književnošću u pogledu osnovnog stilskog usmjerenja“.⁴⁸ Važno je međutim naglasiti da se ti preobražaji lahko mogu uočiti posmatramo li i cjelinu bosanskohercegovačkog književnog fen de siecle-a: uza sve različnosti i raznovrsnosti pojedinačnih opusa, u Kranjčevićevim, Bašagićevim ili Šantićevim stihovima prepoznat ćemo i patos romantičarske poetike, koju onda već u pjesmama ranog Dučića ili kasnog Ćatića smjenjuju i vajarska gesta predmetnog svijeta pjesme i impresionističko-simbolistička gama kasnosecesionističkih traganja moderne. Tu se otkrivaju i one posebnosti uzbudljivog procesa susreta, uobličjenja i saobraženja soneta i bejta, lirskog osmerca i aleksandrinca, deseterca i gazela kao simboličkih izraza oblikotvornih naporednosti i suprotnosti, ali i pretapanja i slivanja različitih poetika i senzibiliteta u rasponu od njemačke romantike do usmene tradicije ili od francuskog simbolizma do poezije islamskog misticizma i sve to nerijetko u opusu jednog pjesnika. Periodizacijske sheme književne arhivistike, međutim, zanemaruju ove kompleksnosti smještajući pjesnike u hronološke koordinate u kojima dominiraju stanovite stilsko-formacijske osobenosti i vladajuće poetike, a poezija, osobito značajnih pjesnika, pravim se vrijednostima obično potvrđuje onda kada napusti konvencije i norme karakteristične

45 Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945- 1990*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta, Zagreb, 1996, str. 12.

46 Midhat Begić, *Nepostojeća zbirka*, Djela, knj. V, Sarajevo, 1988, str. 235.

47 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine*, 1 – 2, ANUBiH, Sarajevo, 1972.

48 Midhat Begić, *Nepostojeća zbirka*, o.c. str. 235.

za pojedine škole, stilove i razdoblja. Podrazumijevajući tu kompleksnost odnosa *tradicije i individualnog talenta*, i za onovremenu bi se bošnjačku poeziju mogao primijeniti književnohistorijski pojam *ubrzanog rasta* u kojem, svakako, punu pažnju valja posvetiti i toj dijahronijskoj slici preobražaja i evropeizacije i značaju pjesničke tradicije na kojoj se uobličavalo i novije pjesništvo, ali i autentičnosti i posebnosti pojedinih pjesničkih ličnosti. Nas ovdje zanimaju prije svega mijene i konstante poetičkih modela jer je analitički pouzdane sistematske preglede razvojnih tendencija bošnjačke poezije u doba austrougarske vladavine uz Rizvićeve kapitalne književnohistorijske studije, Begičeve inspirativne eseje i knjigu Ljubice Tomić – Kovač *Poezija austrougarskog perioda*⁴⁹ u posljednje vrijeme upotpunio niz tekstova i monografija o poeziji Safvet-bega Bašagića, Osmana Đikića i Muse Ćazima Ćatića što su ih objavili Vedad Spahić, Enver Kazaz i Muhidin Džanko. Uz ove i niz drugih značajnih studija kojima se sve razvidnije ukazivala slika dotad skromno reprezentirane, znanstvenim istraživanjima zanemarene nacionalne literature koja je na razmeđu 19. i 20. vijeka ustanovljavala i kodificirala svoje poetičke posebnosti, valja ovdje istaknuti i tekst Slobodana Blagojevića o poeziji Avde Karabegovića Hasanbegova⁵⁰, kojim se dominantnoj književnopovijesnoj genealogiji suprotstavlja čin etnokulturalnog „raskorjenjivanja“ i prepoznavanja „poetskog srha vlastitog bića“ u Karabegovićevim (estetski makar i nesavršenim) pjesmama, što će u nacionalno nezaposjednutom univerzumu moderne poezije (kod Crnjanskog i Ujevića, Šimića, Šopa ili Daviča) naći sublimnije poetske oblike, odzive i odjeke. Stoga uz pregled evolutivnih tokova bošnjačke književnosti prve polovice dvadesetog vijeka koji slijedi, u kojem ćemo pokušati ukazati na procese simbioza poetskog naslijeđa orijentalnoislamske tradicije i evropskog duha moderne, valja naravno podrazumijevati neophodnost i mogućnost danas nepotrebno i neopravdano zanemarenih vidova polimorfnih simbioza u policentričnom sociopovijesnom i kulturnom horizontu i bosanskohercegovačke i južnoslavenske interliterarne zajednice i, posebno, individualnih i neponovljivih poetskih vrijednosti koje ne smijemo svoditi na etnokulturalnu ilustrativnost.

---

49 *Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 12*, Institut za književnost/Svjetlost, Sarajevo, 1991.

50 Slobodan Blagojević, *Očaravanje svijeta: Avdo Karabegović Hasanbegov*, U knjizi *Poezija, mistika, povijest*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.